

IV. (X.) YÜZYILDA YAZILMIŞ İ'RÂBU'L-KUR'ÂN ESERLERİNİN GENEL ÖZELLİKLERİ*

Mücahit ELHUT**

E-mail: melhut@agri.edu.tr

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8970-6661>

Arzu SELVİ***

E-mail: arzu.selvi@hotmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1829-5447>

Citation/©: Elhut, M. & Selvi, A. (2021). IV. (X.) Yüzyılda yazılmış İ'râbu'l-Kur'ân eserlerinin genel özellikleri. *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 11, 181-199.

DOI Number: <https://doi.org/10.53112/tudear.899186>

Öz

Kur'ân-ı Kerim, indirilmeye başladığından beri Allah Teâlâ'nın mesajını anlama gayretleri çerçevesinde pek çok tefsir metotları gelişmiştir. Dilbilimsel tefsir de bu metotlardan birisidir. Bu tefsir yöntemleriyle Kur'ân-ı Kerim'i anlama noktasında, lügat, sarf, nahiv ve belağât gibi Arap dili ilimlerini kullanarak pek çok eserler yazılmıştır. Kur'ân-ı Kerim'in hakikatine ulaşmak isteyen tâlibin yolu, Kur'ân ilimlerini öğrenmekten geçer. Kur'ân'ın anlaşılmasında büyük bir etkisi olan İ'râbu'l-Kur'ân, Kur'ân ilimlerinin bir dalıdır. İ'râbu'l-Kur'ân alanında ilk dönemden günümüze değın birçok eser telif edilmiştir. Bu çalışmada İ'râbu'l-Kur'ân'ın bir mefhum olarak ortaya çıkışı ve hicri IV. (X.) yüzyılda İ'râbu'l-Kur'ân alanında eser veren müellifler ve eserleri tesbit edilip bunların genel özellikleri hakkında bilgi verilecektir. Bu çalışmanın amacı; erken dönem

* **Etik Beyan:** Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiğı beyan olunur. Makale en az iki hakem tarafından incelenmiş, Turnitin kullanılarak benzerlik raporu alınmış ve araştırma/yayın etiğine uygunluğunu teyit edilmiştir.

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. The article was reviewed by at least two referees, a similarity report was obtained using Turnitin, and compliance with research/publication ethics was confirmed.

Yazar Katkıları / Author Contributions: Makale Yazımı / Writing up: GC (%50), DI (%50); Makale Gönderimi ve Revizyon: Submission and Revision: GC (%50), DI (%50).

Çıkar çatışması / Conflict of interest: Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan ederler / The authors declare that they have no conflict of interest.

** Dr. Öğr. Üyesi, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Arap Dili ve Belagatı ABD. (Sorumlu Yazar)

*** Yüksek Lisans Öğrencisi, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Arap Dili ve Belagatı Bilim Dalı.

sayılabilecek söz konusu asrın İ'râbu'l-Kur'ân eserlerini ve müelliflerini bir araya getirerek, Basra ve Kûfe nahiv ekollerinin sentezlenmesi sonucu oluşan Bağdat nahiv ekolünün metotlarını belirlemeye çalışmak olacaktır. Konumuzun daha iyi idrâk edilebilmesi amacıyla makalemizin giriş bölümünde, "i'râb" kavramının lûgat ve istilâhî manâlarına kısaca değinilip, i'râbın, Kur'ân ilmi açısından önemine vurgu yapılacaktır. Birinci bölümde, IV. (X.) yüzyılda İ'râbu'l-Kur'ân sahasında çalışma yapan âlimler hakkında bilgi verilecektir. Makalemizin ikinci bölümünde ise söz konusu yüzyılın i'râbu'l-Kur'ân eserleri ve özelliklerine değinilecektir.

Anahtar Kelimeler: Arapça, Tefsir, İ'râb, Nahiv, İ'râbu'l-Kur'ân.

GENERAL CHARACTERISTICS OF İ'RABU'L-QUR'AN WORKS WRITTEN IN THE IV. (X.) CENTURY

Abstract

Since the Qur'an was revealed, many methods of interpretation have been developed within the framework of the efforts to understand the message of Allah. Linguistic exegesis is one of these methods. Many works have been written by using Arabic language sciences such as lexicon, sarf, nahiv and balagat at the point of understanding the Qur'an with these tafsir methods. The way of talali who wants to reach the truth of the Qur'an is through learning the sciences of the Qur'an. İ'râbu'l-Qur'ân, which has a great influence on understanding the Qur'an, is a branch of the Quranic sciences. Many works have been written in the field of İ'râbu'l-Qur'ân from the first period to the present day. In this study, the emergence of İ'râbu'l-Qur'ân as a concept and the authors and their works in the field of İ'râbu'l-Qur'ân in the IV. (X.) century Hijri will be determined and information about their general features will be given. The aim of this study is; it will try to determine the methods of the Baghdad nahiv ecole formed as a result of the synthesis of Basra and Kufa nahiv ecoles by bringing together the works and authors of the İ'râbu'l-Qur'ân, which can be considered as an early period. In the introduction part of our article, in order to understand our subject better, the lexical and terminological meanings of the concept of "i'râb" will be briefly mentioned and the importance of i'râb in terms of the science of the Qur'an will be emphasized. In the first chapter, information will be given about the scholars who worked in the field of İ'râbu'l-Qur'ân in the IV. (X.) Century. In the second part of our article, the works and features of the İ'râbu'l-Qur'ân of the said century will be mentioned.

Keywords: Arabic, Tafsir, İ'râb, Nahiv, İ'râbu'l-Qur'ân.

Giriş

Nahvin ve dolayısıyla da i'rab çalışmalarının ortaya çıkmasındaki en önemli sebeplerin başında, hiç şüphesiz Kur'ân-ı Kerim'in en sahih bir şekilde okunması meselesi ve Arapların yabancılarla karışması sebebiyle dilde yayılan lahn olgusu gelir. Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminden sonraki yeni neslin ve özellikle fetihler sonucu İslâm'a girip Kur'ân dilini öğrenen çeşitli milletlerin, Kur'an-ı Kerim kıraatında yaptıkları hatalar, o dönemin önde gelen kişilerini birtakım önlemler almaya itmiştir. Lahn¹ adı verilen bu hatalar, bir şer'i hükmün yanlış anlaşılmasına veya inancı inkâr gibi sonuçlara yol açabilmektedir. Kur'ân-ı Kerim'i hatasız okuma arzusu Müslümanları, Kur'ân dilini kapsamlı bir şekilde araştırmaya sevk etmiş ve böylece nahiv çalışmaları başlamıştır (Karadavut, 1997, s. 337; Çetin, 2003, ss. 55-56).

Kur'ân-ı Kerim'in tilâveti sırasında karşılaşılan zorluklar ve lahn olgusu bilindiği üzere, rivâyete göre Hz. Ömer (r.anh) (ö.23/644) döneminde bir bedevinin Tevbe sûresinin 3. ayetindeki *"Allah ve Resûlü, müşriklerden beridir..."* ayetini *"Allah, müşriklerden ve Rasûlünden beridir..."* manasına gelecek şekilde okumasıyla gelişen olaylar sonucu başlamış ve Hz. Ömer (r.anh) Arap dilini iyi bilmeyen kimselerin Kur'ân-ı Kerim okutmamalarını emretmiştir. Ayrıca bir rivâyete göre Hz. Ömer (el-Enbârî, 1985, ss. 19-20; İbn Cinnî, 1952b, s. 8), âlimlerin çoğunun ittifak ettiği diğer bir görüşe göre ise Hz. Ali (r.anh) (el-Enbârî, 1985, ss. 8-11; el-Lügavî, 2009, s. 20), Ebu'l-Esved ed-Du'el'î'den (ö. 69/688) nahiv ile alakalı bilgileri tespit etmesini istemiştir.

İ'rabu'l-Kur'ân çalışmalarının başlamasına sebep olan bir başka etken ise; Ebû Hureyre'nin (ö.58/678) Hz. Peygamber (s.a.v)'den merfu' olarak rivayet ettiği *"أَعْرَبُوا الْقُرْآنَ وَالتَّمِسُوا غَرَائِبَهُ"* (Kur'ân'ı i'rab ediniz ve onun garîb lafızlarını araştırınız.), (İbn Ebî Şeybe, 1989f, s. 116) hadis-i şerifidir.

İlk olarak lahne mani olmak amacıyla Ebü'l-Esved tarafından Kur'ân-ı Kerim'in okunuşunu kolaylaştırmak ve hatalı tilâvetin önüne geçmek için Kur'ân'a irâb alâmetleri olarak, hareke tarzında noktalar konulmuştur (Subhi Furat, 2012, s. 21). Böylece ilk i'rabu'l-Kur'ân

---

1 *"Hatalı okumak, hatalı konuşmak, i'rab ve tecvide hata etmek" anlamında kullanılan lahn başlıca iki kısımda incelenir. 1. Lahn-i celî (açık yanlış). Harflerin yapısında ve özelliklerinde (zat ve sıfat-ı lâzimelelerinde) yapılan hata olup bu tür hataları Arapça'yı ve Kur'an okumasını bilen kişiler farkedebilir. Bu hatalar bir harfi başka bir harfle değiştirmek, harf ilâve etmek, mevcut bir harfi terketmek veya bir harfin harekesini değiştirmek, harekeli harfi sâkin kılmak, sâkin bir harfe hareke vermek şeklinde olabilir. Kur'an okurken bu tür hatalardan -mânanın bozulmaması durumunda bile- sakınılması farz-ı ayın kabul edilmiştir (Ali el-Kârî, s. 28). 2. Lahn-i hafî (gizli yanlış). Harflerin sıfat-ı ârizalarında meydana gelen hatalar olup bunlar ehil olmayan kimseler tarafından anlaşılabilir. Lahn-i hafide harfin zâtı (yapısı) değişmez, mâna bozulmaz. İhfa, iklâb, izhar, idgam gibi uygulamaları terketmek yahut bunları yanlış yerde yapmak; vâcip medleri eksik, tabii medleri fazla uzatmak; râ harfindeki tekrîr yahut mîm ve nûn harflerindeki gunneler belirtilirken ifrat veya tefritte bulunmak gibi hatalar lahn-i hafî olur. Kur'an tilâveti sırasında görülen bu tür hataların yapılması mekruh görülmüştür" (Çetin, 2003, s. 55-56).*

çalışmaları bu şekilde başlamıştır. Bu i'râbu'l-Kur'ân çalışmalarından biri de bizim dönem olarak ele almış olduğumuz Hicrî IV. yüzyıl çalışmalarıdır.

Bu çalışma, Hicrî IV. yüzyılda kaleme alınan i'râbu'l-Kur'ân âlimleri ve eserleri üzerine bazı bilgiler vermeyi amaçlamaktadır. İ'râbu'l-Kur'ân, Kur'ân ilimleri açısından büyük bir önem arz etmektedir. İbn Fâris (ö.395/1004), es-Sâhibî fî Fıkhı'l-Lüga adlı eserinde i'râbın önemine şöyle vurgu yapmıştır. *"İ'râb, Araplara hâs en önemli ilimlerden biridir. Telaffuzdaki benzer manâlar arasındaki farktır ve cümlelerin aslı olan haberler onunla bilinir. Eğer i'râb olmasaydı ne fâil mef'ûlden; ne muzâf men'ûttan (mevsuf); ne taaccüb istifhâmdan; ne kök masdardan; ne de sıfat te'kidden ayırt edilirdi."* (İbn Fâris, 1997, s. 43). İbn Fâris'in bu sözlerini Kur'ân-ı Kerim açısından düşündüğümüzde i'râbın ne kadar mühim bir konu olduğunu anlamamız zor olmaz. Hatta ez-Zeccâcî (ö.337/949), nahvi i'râb olarak isimlendirmiştir (Zeccâcî, 1979, s. 91). Çünkü cümleleri anlama hususunda i'râb alametlerinin önemi büyüktür.

es-Suyûtî (ö. 911/1505); tefsir ilmi açısından nahiv ilminin önemini ifade ederken, "lafızda müşterek olan sözleri birbirinden ayırmak için i'râbın gerekli olduğundan, bu yüzden maksadın anlaşılabilmesi için i'râbın bilinmesi gerektiğinden" bahsetmiştir (Suyûtî 1974d, s. 213). es-Suyûtî'nin bu sözleri de i'râbu'l-Kur'ân çalışmalarını gerektiren sebepler arasında büyük önem arz eder.

İ'râbu'l-Kur'ân konusu hakkında ülkemizde pek çok makale ve tez çalışması yapılmıştır. Bu çalışmalardan bazılarını şu şekilde aktarmamız mümkündür:

1. İ'râbu'l-Kur'ân Üzerine Yapılan Makale-Tez Çalışmaları

1.1. Kişi ve İ'râbu'l-Kur'ân İle İlgili Eserini Konu Edinen Çalışmalar

a. Makale Çalışmaları

- İbn Hâleveyh ve "İ'râbu Selâsîne Süre Mine'l-Kur'ân" Adlı Eseri (Orhan Atalay, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17, (Haziran 2002), ss. 47-60).
- el-Ukberî'nin Et-Tibyân fî İ'râbi'l-Kur'ân'ında Kûfe Ekolüne Yaptığı İtirazlar (Hamit Salihoğlu, *Turkish Studies, Comparative Religious Studies*, 14(4), (2019), ss. 741-757)
- Nehhâs'ın İ'râbu'l-Kur'ân'ında "Lahn" Tartışmalarına Konu Olan Kiraatlerin Değerlendirilmesi (Ali Temel, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15(1), (Kasım 2015), ss. 77-105).
- ez-Zeccâc'a Nisbet Edilen "İ'râbu'l-Kur'ân" Kimindir? ve Bu Kitabın Gerçek Adı Nedir? (Durmuş Ali Kayapınar, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7(7), (Ağustos 1997), ss. 81-108).

b. Tez Çalışmaları

- Kur'an'ın İ'râbı ve İbn Hâleveyh'in Bu Sahaya Katkıları (İsmail Güler, (1991), Yüksek Lisans Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi).

- Ebu Ca'fer en-Nahas ve İ'rabü'l-Kur'an'ı (Abdurrahman Büyükkörükçü, (1992), Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi).
- Kur'an'ın Anlam Farklılaşmasına İ'rabın Etkisi - Âlûsî Tefsiri Örneği (Harun Abacı, (2015), Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi).
- Ebû Ca'fer en-Nehhâs'ın "İ'rabu'l-Kur'an" İsimli Eserinde Âl-i İmrân Sûresinin Kırâât İlmi Açısından Değerlendirilmesi (Süleyman Aykut, (2017), Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi).

1.2. İ'rabu'l-Kur'an Alanı, Tarihi, Tanıtımı ve Önemi Hakkında Bilgi Verme Amaçlı Yapılan Çalışmalar

a. Makale Çalışmaları

- İ'rabü'l-Kur'an: Kur'an-ı Kerim'in Gramerine Giriş (Durmuş Ali Kayapınar, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3(3), (Nisan 1990), ss. 331-371)
- Kur'an'da İ'rab Çalışmalarını Ortaya Çıkaran Faktörler ve Bunların Anlam Üzerindeki Etkileri (Emrullah Ülgen, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6(11), (Ocak 2015), ss. 7-32).

b. Tez Çalışmaları

- İ'rabü'l-Kur'an'ın Tefsirdeki Yeri ve Önemi (Emrullah Ülgen, (2012), Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi)
- İrabu'l-Kur'an ve müelliflerinin İstanbul kütüphanelerindeki yazmalarının tanıtılması ve tavsifi (İsmail Soylu, (1984), Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi).

1.3. Belli Bir Dönem Aralığını Konu Edinen Çalışmalar

a. Makale Çalışmaları

- Kur'an Filolojisiyle İlgili Üç İlim Dalı (Garıbu'l-Kur'an, Meâni'l-Kur'an, İ'rabu'l-Kur'an) ve Bu Dallarda Eser Veren Müellifler (Hicrî İlk Üç Asır) (Ali Bulut, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12(12-13), (Nisan 2001), ss. 391-408)
- Osmanlı Dönemi İ'rabu'l-Kur'an Literatürü Üzerine (Harun Abacı, *Osmanlı Düşüncesi: Kaynakları ve Tartışma Konuları*, (2018), ss. 593-611).
- Hicrî VIII. Yüzyıla Kadar Yapılan İ'rabu'l-Kur'an Çalışmaları ve Es-Semin El-Halebî'nin Ed-Durru'l-Masûn'u (Mehmet Nafi Arslan, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 9, (Mart 2017), ss. 29-61).

b. Tez Çalışmaları

- İ'rabü'l-Kur'an çalışmaları (H. VIII./M. XIV. yüzyıla kadar) (Yakup Kızılkaya, (2003), Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi)

Görüldüğü gibi belli bir dönemi esas alan çalışmalar oldukça azdır. Araştırmamıza göre, sadece IV. yüzyıl İ'rabu'l-Kur'an müelliflerini ve eserlerini bir arada barındıran müstakil bir çalışmaya da ulaşamadık. Hicrî IV. yüzyıl, mütekaddim nahiv âlimleri ile müteahhir nahiv

âlimleri arasında bir geçiş dönemi olması sebebiyle ayrı bir öneme sahiptir. Başka bir deyişle bu asır, Basra ve Kûfe nahiv ekollerinin sentezlenmesi sonucu oluşan Bağdat nahiv ekolünün metotlarının belirlendiği bir dönemdir.

Çalışmamızla ilgili kaynak eserlere ulaşabilmek için Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'nin web sitesinden ve Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi (Demirayak, 2016) adlı kitaptan yararlanılmıştır. Kavramların lügat manâsı ile ilgili malûmâta erişmek için *Lisânü'l-Arab* ve *Kitâbü'l-Ayn* gibi lügavî kaynaklardan, istilâhî anlamlara ulaşmak için ise *el-Eşbâh ve'n-Nezâ'ir*, *Şerhu'l-Muğnî fi'n-Nahv* ve *Şerhu't-Teshil* gibi nahiv kaynaklarından ve bazı makalelerden yararlanılmıştır. Hicrî IV. yüzyılda eser veren i'râbu'l-Kur'ân müelliflerine ise *el-Mu'cemü'l-Mufassal fi'l-Lügaviyyine'l-Arab*, *Nüzhetü'l-Elibbâ* ve *Buğyetü'l-Vu'ât* gibi eserlerde araştırmalar yapılarak ulaşılmaya çalışılmıştır.

1.3. İ'râb Kelimesinin Lügavî ve İstilâhî Anlamları

Lügavî Anlamları: İ'râb kelimesi lügavî eserlerde “عرب” maddesi başlığı altında izâh edilmektedir. Farklı farklı anlamları ifade etmekle beraber i'râb kelimesi genel olarak “*beyân; yani açıklama, izâh etme*” (İbn Manzûr, 2010a, s. 588), “*fesahat; yani dilin akıcı, etkileyici, anlaşılır bir şekilde kullanımı*” (Halil b. Ahmed, 2003a, s. 586). “*dönüşme/benzeşme; yani bir halden başka bir hale intikal etme*” gibi anlamlara gelir (Cevherî, 1987a, s. 178).

İstilâhî Anlamları: Dil âlimleri i'râbı tanımlarken onun iki boyutundan bahsetmişlerdir. Bazıları lafzî, yani söyleyişle ilgili boyutu, bir kısmı ise mânevî, yani mana ile ilgili boyutu üzerinde durmuşlardır. İ'râb kelimesi lafzî anlamda; “*Amillerin değişmesiyle kelimenin sonunun değişmesidir*” (Meylânî, 2017, s. 49) şeklinde tanımlanır. İmâm Mâlik ise i'râb kelimesini şu şekilde tanımlar. “*İ'râb, kendisiyle âmilin iktizasının beyan edildiği şeydir. Bu da ya harekeyle ya harfle ya sükûnla ya da hazf ile olur. İsimde asıldır, çünkü tek bir sığayla farklı manaların kabulünü gerektirir.*” (İbn Mâlik, 1990a, s. 33).

İ'râb kelimesinin mânevî yönden tanımlayan âlimlere göre ise i'râb mana ile ilgili olup, hareketler ise bu manaların delilleridir. Sibeveyh (ö.180/796) ve son dönem nahiv âlimlerinin pek çoğu bu görüşü benimsemişlerdir. Bu bağlamda İbn Cinnî (ö.392/1002), el-Hasâis adlı eserinde i'râbı şöyle tarif etmiştir: “*İ'râb, lafızlardaki manaların beyan edilmesidir. أَكْرَمَ سَعِيدٌ أَبَاهُ 'Said babasına ikram etti/ağırladı' ve شَكَرَ سَعِيدٌ أَبَاهُ 'Babası Said'e teşekkür etti' sözlerini işittiğinde 'Said' lafzının cümlelerin faili veya mefulü olduğunu birinde sonunun raf' diğerinde nasb alametleriyle anlarsın*” (İbn Cinnî, 1952a, s. 36).

Bu tanımlardan şu çıkarımlara varabilmemiz mümkündür: İ'râb alâmetleri birtakım lüzumsuz sembollerden ibaret değildir. Arap dilinin canlılığının ve gelişmesinin fonksiyonlarıdır. İ'râb alâmetleri, lafızlardan kastedilen manayı bulabilmek için yol göstericidir.

İ'rabu'l Kur'ân: Kur'ân-ı Kerim'in, lafzî, takdîrî ve mahallî olarak ifâde üslûbunu, hangi manaları karşıladığını, indirilmiş olduğu dilin tâbi olduğu bütün gramer kurallarını kelimelere uygulayarak, âyet-i kerîmelerden Allâh Teâlâ'nın murad ettiği mânaya en münasip olana ulaşma sanatıdır (Kayapınar, 1990, ss. 367-368).

2. Hicrî IV. Yüzyılda İ'rabu'l-Kur'ân Alanındaki Eser Veren Âlimler ve Eserleri

Hicrî IV. yüzyıl, İ'rabu'l-Kur'ân alanındaki çalışmaların hız kazandığı ve bu dalda pek çok eserin telif edildiği bir asırdır. Bu yüzyılda Kur'ân'ın i'rabını konu alan eserlerin büyük bir kısmı günümüze ulaşmıştır (Arslan, 2018, s. 294). Söz konusu yüzyılın İ'rabu'l-Kur'ân alanında eser veren müelliflerini ve eserlerini şu şekilde sıralayabiliriz:

2.1. Ebû İşhâk İbrâhîm b. Es-Serî ez-Zeccâc (ö.311/923) ve Kendisine Nisbet Edilen İ'rabu'l-Kur'ân Adlı Eseri

Ünlü âlim Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ es-Sa'leb (ö.291/903) ve el-Müberred'in (ö.285/898) ders halkasında yetişmiştir. El-Müberred, ders vermesi karşılığında ez-Zeccâc'tan günlük bir dirhem almıştır. (Yemânî, 1986, s. 12; İbnü'l-Enbârî, 1998, s. 216; Dayf, 2011, s. 135). Ayrıca Zeccâc, hocası Müberred'in vasıtasıyla dönemin önde gelenlerine ders okutmuştur. (Tantâvî, 1995, ss. 172-173). Basra eğilimli nahiv usullerini benimseyen Bağdatlı dil âlimlerindedir. *Me'âni'l-Kur'ân* adlı eserinden başka *Mâ Füssire min Câmi'i'l-mantik*, *Kitâbü'l-İştikâk*, *Kitâbü'l-Kavâfi*, *Kitâbü'l-Arûz*, *Kitâbü'l-Fark*, *Kitâbü Halki'l-İnsan*, *Kitâbü'l-Muhtasar Fi'n-Nahv*, *Kitâbü Fe'altü ve Ef'altü* vb. gibi birçok eser ona atfedilmiştir (Kıftî, 1986a, s. 200). Neşri Abdülcelîl Abduh Şelebî'ye ait olan *Me'âni'l-Kur'ân* ve İ'rabuhû, ez-Zeccâc'ı meşhur eden ve on altı yılda tamamlandığı rivayet edilen bir eserdir (İşler, 2013, s. 173). Durmuş Ali Kayapınar, “ez-Zeccâc'a Nisbet Edilen “İ'rabu'l-Kur'ân” Kimindir? Ve Bu Kitabın Gerçek Adı Nedir?” adlı çalışmasında, Zeccâc'a nisbet edilen İ'rabu'l-Kur'ân'ın onunla hiçbir bağlantısı olmadığını; bu eserin Câmi'u'l-Ulûm unvanıyla meşhur olan Ebu'l-Hasen Nüreddîn Alî b. El-Hüseyn b. Alî el-Bâkûlî'ye (ö.543/1148) ait olduğunu delilleriyle ispat etmeye çalışmıştır. Kitabın gerçek adının ise *Keşfü'l-Mu'dilât fi Nüketi'l-Me'ânî ve'l-İ'râb ve 'İleli'l-Kırâ'âti'l-Merviyye 'ani'l-E'immeti's-Seb'a* olduğunu ifade etmiştir (Kayapınar, 1997, s. 97). İbrâhîm el-Ebyârî ise tahkik ettiği bu eserin Mekkî İbn Ebî Tâlib Hâmuş b. Muhammed b. Muhtârî'l-Kaysî'l-Kayrevânî (ö.437/1045)'ye ait olduğu düşüncesini sebepleri ve delilleriyle birlikte uzunca zikretmiştir (Zeccâc, 1982c, ss. 1098-1099).

2.2. Ebu'l-Hasen Ali b. Süleymân b. el-Fadl el-Ahfeş el-Asgar (ö.315/927?) ve el-Kitâbu'l-Ferid fi İ'rabî'l-Kur'âni'l-Mecîd Adlı Eseri

Aslen Bağdatlı olan Ahfeş, Müberred ve Sa'leb gibi âlimlerden ders almıştır (Yemânî, 1986, s. 219). Nahiv konusunda bilgisiz olduğu ve kendisine nahiv ile alakalı soru sorulduğunda canının çok sıkıldığı rivayet edilir (İbn Nedîm, 1988a, s. 91). Zamanının şairlerinden İbni'r-Rûmî'nin hicivlerine konu olmuştur (Yemânî, 1986, s. 219). *Kitâbü'l-Envâ'*, *Kitâbü't-Tesniye*

ve'l-Cem' ve *Kitabü'l-Cerâd* eserlerinden bazılarıdır. Söz konusu *î'râbu'l-Kur'ân* eserine kaynaklarda rastlanmamıştır. Bu eserin, Süleymâniye Kütüphanesi Laleli'de 79 numara ile ve Ragıb Paşa Kütüphanesi 26/29 numara ile kayıtlı olduğu bilgileri vardır (Birişik, 2000, s. 377). Fakat adı geçen kütüphanelere yapılan başvurularda, bu verilen bilgilerin yanlış olduğu tarafımıza iletilmiştir. İsmail Soylu, *î'râbü'l-Kur'ân ve Müelliflerinin İstanbul Kütüphanelerindeki Yazmalarının Tanıtılması ve Tavsifi* adlı yüksek lisans tezinde, söz konusu eserin iki yazma nüshası bulunduğunu belirtir. İlk yazma nüshasını görmek için Süleymâniye Kütüphanesine gittiğini, Laleli bölümü defterinde 79 numarada kayıtlı olduğunu ifade ettiği eseri görmek için görevlilerden istediğini, fakat yerinde bulunmadığını söylediklerini belirtir. İkinci nüshanın ise Râgıb Paşa Kütüphanesi'nde bulunduğunu belirterek çalışmasında eserin niteliklerine şu şekilde değinmiştir: “ .... *Nohudî renk, âharlı, çok ince bir kağıda siyah mürekkeble , harekeli ve noktalı talik yazı ile yazılmıştır. Her sayfada 35 satır vardır. Sayfalarda yer yer kahverengi lekeler, kağıdın bazı yerlerinde kirlenmeler gözükmektedir.....*”. Yine Soylu'nun verdiği bilgiye göre; eserin ferağ kaydından Derviş Muhammed Eşref tarafından istinsah edilmiş olabileceği ifade edilmiştir (Soylu, 1984, ss. 51-52).

Biz de verilen bilgilerle, Ragıb Paşa Kütüphanesinden adı geçen eseri talep ettik ve bahsi geçen eser bize gönderildi. Fakat eseri tahkik ettiğimizde eserin Münteceb el-Hemedânî'ye (ö.643/1245) ait olduğunu ve eserin sonunda müellifin eseri yazarken Ahfeş'ten istifade ettiği bilgilerine rastladık (Ragıp Paşa, S. 26). Dolayısıyla *el-Kitâbu'l-Ferid fî î'râbi'l-Kur'âni'l-Mecîd* adlı eser, Hicrî VII. yüzyıla ait eserlerden olması sebebiyle eser hakkında bu kadar bilgiyle yetinmek istiyoruz.

2.3. Ebû Abdillâh İbrâhîm b. Muhammed b. Arafe el-Mukalleb Niftaveyh (ö.323/935) ve *î'râbu'l-Kur'ân* Adlı Eseri

Çirkin olduğu için Niftaveyh lakabını aldığı söylenir (Yakub, 1997a, s. 19). O da Sa'leb ve Müberred gibi âlimlerden ders almıştır. İnsanlar onun eğitiminden istifade etmişlerdir (Tantavi, 1995, s. 176). Ayrıca şiir yazmıştır. *î'râbu'l-Kur'ân, el-Muknî', Ve'r-Reddi 'ale'l-Kâili bi-Halki'l-Kur'ân* kaleme aldığı eserlerindedir (Yakub, 1997a, s. 19). Tek bir kaynak haricinde onun *î'râbu'l-Kur'ân'a* dair bir eseri bulunduğu bilgisine rastlanmamaktadır.

2.4. Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed en-Nehhâs (ö.338/949) ve "*î'râbu'l-Kur'ân*" Adlı Eseri

Mısır ehlinden olup, Bağdat'a ilim yolculuğu yapmıştır. Müberred, Ahfeş el-Asgar, Niftaveyh ve Zeccâc gibi âlimlerden ders almıştır. Sonra Mısır'a dönüp ölünceye kadar orada ikamet etmiştir (Yakub, 1997a, s. 71). Kaynaklarda Nehhâs'ın, Hicri 338 yılında, Zilhicce ayının 5'inde, Nil nehri kıyısında şiirleriyle uğraşırken, büyü yaptığını sanan bir kişi tarafından nehre itilip öldürüldüğü nakledilir (Eroğlu, 2016, s. 543). Nehhâs, ilim, ahlâk ve fazilet bakımından önde gelen şahsiyetlerden biri olarak bahsedilir (Zübeydî, 1984, s. 220). Bekr b. Sehl ed-Dimyâtî, Ebû (ö. 289/899), Ebû Abdurrahmân en-Nesâi (ö.303/915) ve Ali

b. Süleymân el-Ahfeş onun hocalarından bazılarıdır (Nehhâs, 2008, s. 7). Nehhâs'ın *İ'rabu'l-Kur'ân* adlı eserinden başka diğer bazı eserleri şunlardır: *en-Nâsih ve'-Mensûh, Kâfi, şerhu Ebyâtî Sibeveyh, İştikâk, Edebü'l-Mülûk, el-İştikâku Li-Esmâillâhi Azze ve Celle* (Yakub, 1997, s. 71).

2.5. Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. Eşte el-İsfahânî (ö. 360/971) ve Riyâzatü'l-Elsine fî İ'rabî'l-Kur'ân ve Me'ânihi Adlı Eseri

Kaynaklarda, İbn Mücâhid, Muhammed b. Ya'kûb el-Mu'addel, Muhammed b. Ahmed b. el-Hasen el-Kisâf'den kıraat alanında dersler okuduğu ve güvenilir, Arap dilini iyi bilen, manaları kavrayabilme yeteneğine sahip bir kimse olduğu zikredilir. Eserlerinden bazıları şunlardır: *Kitâbü Riyâzeti'l-Elsine fî İ'rabî'l-Kur'ân ve Me'ânihi, Kitâbü'l-Mesâhif, Kitâbü'l-İtkân, Kitâbü'l-Muhabber fî'l-Kırâât, Kitâbü'l-Müfid fî'ş-şâz* (İbn Nedîm, 1988a, s. 37; Suyûtî, 1964a, s. 142; Zehebî, 1995, s. 617). Araştırmalarımıza göre onun İ'rabu'l-Kur'ân'a dair eseri sadece *Kitâbü'l-Fihrist* adlı eserde geçmektedir.

2.6. Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Ahmed b. Hâleveyh b. Hamdân el-Hemedânî en-Nahvî el-Lugavî (ö. 370/980) ve İ'rabü'l-Kırâ'ati's-seb' ve İlelühâ ile İ'rabü selâsine sûre Adlı Eserleri

İlim talep etmek amacıyla Bağdat'a gitmiş, orada büyük âlimlerle karşılaşıp onlardan ders alma şerefine nail olmuştur. Ebû Bekr b. Dureyd'den (ö. 321/933), Ebû Bekr b. El-Enbârî (ö.328/940) ve Niftaveyh'den nahiv ve edebiyât ilimleri, Ebû Amr ez-Zâhid'den lügat ilmi almıştır (Yakub, 1997, s. 197). Bağdat'ta ilim tahsilini tamamladıktan sonra oradan ayrılarak Halep'e yerleşmiş ve vefatına kadar orada kalmıştır. Halep'te Seyfüddevle'nin teveccühüne mazhar olan İbn Hâleveyh, Seyfüddevle'nin (ö.356/967) çocuklarının eğitimi ile de meşgul olmuştur (İbnü'l-Kiftî, 1986a, ss. 359-360). Seyfüddevle'nin huzurunda, dönemin şairi Ebû Tayyib el-Mütenebbî (ö.354/965) ile aralarında münazaralar geçmiştir (Yakub, 1997, s. 197). Nahiv tarihçileri, İbn Hâleveyh ve aynı dönem âlimlerinden Ebû Alî el-Fârisi'yi (ö.377/987) müteahhirun tabakasının ilk âlimlerinden kabul etmişlerdir ve Kûfe mektebine olan taassubu ile tanınan âlimlerden saymışlardır (Bakırcı & Demirayak, 2019, s. 887). İbn Hâleveyh'in İ'rabu'l-Kur'ân ilmine dair söz konusu iki eserinden başka diğer eserleri şöyledir: *Kitâbü'l-İştikâk, Kitâbü'l-Cümel, Kitâbü Itrağaşşe, Kitâbü'l-Kırâât, Kitâbü'l-Maksûr ve'l-Memduğ, Kitâbü'l-Müzekker ve'l-Mü'ennes, Kitâbü'l-Elifât, Kitâbü'l-Mübteda, Kitâbü Leyse fî Kelâmî'l-Arab* (İbn Nedîm, 1988a, s. 92).

2.7. Ebû Alî Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî (ö. 377/987) ve el-İğfâl Adlı Eseri

İran'ın Fesâ şehrinde doğmuş daha sonra Bağdat'a gitmiştir. Bağdat'ta uzun yıllar kalmış ve burada ilim tahsil etmiştir. Membreman, Ebu İşhak ez-Zeccac, Ebû Bekr İbnü's-Serrâc gibi ünlü âlimlerden ders almıştır (Suyûtî, 1964a, s. 496). Dil ve gramer ilminde Bağdat'ta çok meşhur olmuştur. Hamdânî hükümdârı Seyfüddevle'nin yanına Halep'e gelerek, orada bir süre ikamet etmiş ve sonra İran'a geri dönmüştür. Buveyhî hükümdârlarından

'Adududdevle (ö.372/983) ile de çok yakın bir dostluk kurmuş, onun isteği üzerine «el-İdâh» adlı nahiv eserini yazmıştır. Ardından, Bağdat'a giderek hayatının sonuna kadar orada yaşamıştır. İtikâdî yönden Mu'tezile mezhebindedir. 377/987 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir (İbn Hallikân, 1978b, ss. 80-82); İbnü'l-Nedîm, 1988a, s. 69; Enbârî, 1998, s. 274; Suyûtî, 1964a, s. 496). Eserlerinden bazıları ise şunlardır: *el-Hücce*, *el-İdâh*, *et-Tezkira*, *Te'âlîku Sibeveyh*, *Cevâhiru'n-Nahv*, *el-Maksûr ve'l-Memdûd*, *el-'Avâmil*, *et-Tekmile*, *el-Mesâ'ilu'l-Kasriyyât*, *Ebyâtu'l-İ'râb*, *Muhtasaru 'Avâmili'l-İ'râb*, *el-Mesâ'ilu'l-Müşkile*.

3. Hicrî IV. Yüzyıl İ'râbu'l-Kur'ân Eserlerinin Genel Özellikleri

3.1. ez-Zeccâc'a Nisbet Edilen İ'râbu'l-Kur'ân Adlı Eserin Genel Özellikleri

Daha önce geçtiği üzere; İbrâhim el-Ebyârî'nin Mekkî İbn Ebî Tâlib'e attığı bu eser, İbrâhim el-Ebyârî'nin tahkikiyle 1963 yılında 3 cilt halinde basılmıştır. el-Ebyârî eserin aslı olan ve her yaprağı arkalı önlü olarak el yazısıyla yazılmış halinin 490 sayfaya tekabül ettiğini ve her sayfasının 21 satır olduğunu belirtir (Zeccâc, 1982c, s. 1104). Eser, iddia edildiği gibi Mekkî'ye ait ise V. yüzyıla ait olduğu sonucu ortaya çıkar. Durmuş Ali Kayapınar'ın ise el-Bâkûlî'ye attığı bu İ'râbu'l-Kur'ân eseri, VI. yüzyıl İ'râbu'l-Kur'ân eserleri arasında yerini almış olur.

Fakat eser Zeccâc'a nispet edildiği için kısaca eserin özelliklerine değinmeye çalışalım. Bu eserde, Kur'ân'daki sûre ve âyetlerin tertibine riâyet edilmemiş ve İ'râb konusu haricinde de pek çok bilgiye yer verilmiştir. Hatta doksan konudan oluşan bâbların içeriği, İ'râbtan daha çok genel dil ilimleri konularından oluşmaktadır (Kayapınar, 1997, ss. 90-91). Bâb başlıklarına bakıldığında, "Kur'an'da gelen işmam ve revmler" (Zeccâc, 1982a, s. 218), "Kur'an'da iki hemzenin bir araya gelmesiyle ilgili âyetler bâbı" (Zeccâc, 1982a, s. 354), "Kur'an'da gelen hitâp çeşitleri ve gâibden muhataba, muhâtabtan gaibe ve gaibden mütekelime geçişle ilgili âyetler babı" (Zeccâc, 1982c, s. 923) gibi İ'râbla pek alakası olmayan başlıklar göze çarpmaktadır. Yine "Kur'ân'da gelen Kûfeli nahivcilerin imâd (direk) diye isimlendirdikleri "هُوَ" ve "أَنْتَ" fasıl zamirleri" (Zeccâc, 1982b, s. 539) ve "Kur'ân'da gelen kelâmın müzâvece, mutabaka ve müşâkele vb. durumları hakkında bâb" (Zeccâc, 1982a, s. 376) gibi başlıklar da Zeccâc'a nispet edilen bu eserin kapsam alanının ne kadar geniş olduğunu gösterir.

Mesela "Kur'ân'da iki hemzenin bir araya gelmesiyle ilgili âyetler bâbı"nda müellif hemzenin aslı üzere bina edilerek bir araya gelmesinin dokuz vecihte gerçekleştiğini söylemiştir. Bu vecihleri saydıktan sonra müellif, bazı kıraat âlimlerinden hemzenin teshil, tahfif ve tahkik edilerek okunuşu ile ilgili rivâyetler aktarır (Zeccâc, 1982a, ss. 354-357). Ardından her bir vecihle ilgili âyetleri sıralar (Zeccâc, 1982a, ss. 357-368).

Burada ez-Zeccâc'ın Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuhû adlı eserini zikretmeden geçmeyelim. Zeccâc, eserinin başında "Bu, Kur'ân'ın İ'râbı ve manaları hakkında veciz bir kitaptır" (Zeccâc, 1988a, s. 39) diyerek söze başlamıştır. Bu esere baktığımızda Zeccâc, Kur'ân

lafızlarının kendisinden türetildiği kelimelerden, i'rab durumlarından ve manalarından bahseder. Her kelimenin tek tek i'rabına girmez. Manasında görüş ayrılığı bulunan lafızlarda, bazı lûgat âlimlerinin sözlerine de yer verdiği görülür. Lûgat ve nahiv ile ilgili bilgileri genellikle Halil b. Ahmed (ö.175/791) ve Sibeveyh'ten (ö.180/796) aktarır. Ancak genel olarak baktığımızda i'rabtan çok mana ön plana çıkar. Eser, Kur'ân'daki surelerinin tertibine göre tefsir edilmiştir. Bazı kısımlarda şiirle yapılan istişhatlara rastlamak mümkündür. ez-Zerkeşî (ö. 794/1392) el-Burhân adlı eserinde Me'âni'l-Kur'ân müelliflerini aktarmış ve "ez-Zeccâc'ın Me'âni'l-Kur'ân'ının bir benzeri daha telif edilmemiştir" diyerek eseri övmüştür (Özkal, s. 39). Ebû Alî el-Fârîsî, hocası ez-Zeccâc'a ait olan *Me'âni'l-Kur'ân ve İ'rabuhû* adlı bu eserine yaptığı bazı düzeltmelerle yönettiği tenkitleri konu eden *el-İğfâl* adlı eseri yazmıştır.

3.2. Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed en-Nehhâs'ın İ'rabu'l-Kur'ân Adlı Eserinin Genel Özellikleri

Nehhâs'ın İ'rabu'l-Kur'ân adlı eserinin iki farklı baskısına ulaşılmıştır. İlki, tahkiki Züheyr Gâzi Zâhid tarafından yapılan ve 1985 tarihli ikinci baskısına ulaşabildiğimiz, Âlemü'l-Kütüb tarafından basılan, beş ciltlik kitaptır. İkincisi ise, Hâlid el-Alî'nin tahkik ettiği, 2008 yılında Dâru'l-Ma'rife tarafından neşredilen eserdir (Nehhâs, 2008).

Yine eserin iki ayrı yazma nüshasının olduğundan bahsedilir. İki nüshanın da Beyazıt Kütüphanesinde 245 ve 246 numaralar ile kayıtlı olduğu bilgisi verilmiştir (Soylu, 1984, ss. 53-54).

Züheyr Gâzi Zâhid ise eserin el yazmalarından birinin Âsitâne (İstanbul) Bâyezîd Kütüphanesinde 245 numaralı defterde kayıtlı olup, 337 yaprak olduğu ve her yaprağın iki sahifeden oluştuğu bilgisini verir. Başka bir yazma nüshasının ise, Mısır kütüphanesinde 19667 numaralı evrakta kayıtlı olduğunu ifade etmiştir (Nehhâs, 1985a, ss. 97-98).

Nehhâs, eserin, bu ilim hakkında kendilerine kusursuz ve açık şekilde ulaşan eserlerin ilki olması bakımından önemli olduğunu belirtir. Ayrıca eserinde Basra, Kûfe ve Bağdat nahiv âlimlerinin çeşitli görüşlerine de yer vermiştir. Kur'ân-ı Kerim'in sûre ve âyet tertibine riayet etmiş, i'rab ve mana arasında irtibat kurmaya çalışmıştır. Ayrıca kıraat farklılıklarına değinmiş, bazı kıraatleri lahn olarak zikretmiştir. Bazı yerlerde kıraatlere yapılan tenkitleri haber vererek, bunlar hakkındaki görüşlerine de yer vermiştir. Mesela Âsım'ın (ö. 127/745) "إِنِّي آمَنْتُ بِرَبِّكُمْ فَاسْمَعُونَ" âyetindeki "ن" harfini fâil olarak fetha okumasını lahn olarak değerlendirmiş, bu harfin cezm mahallinde olduğunu ve kesra ile okunmasının da caiz olduğunu söylemiştir (Nehhâs, 1985a, ss. 127-132).

Âl-i İmrân sûresinin ilk âyetlerinden Nehhâs'ın i'rab metoduna dair şu örnekleri verebiliriz:

{ الم } { اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ } { نَزَّلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ... }

(“Elif Lâm Mîm. Allah, kendisinden başka hiçbir ilah bulunmayandır. Diridir, kayyumdur. O, sana Kitab'ı hak ve kendisinden öncekileri doğrulayıcı olarak indirdi..” Âl-i İmrân, 3:1-3.)

Nehhâs, “الم الله” lafz-ı celilesini Hasan Basrî (ö.110/728), Amr b. Ubeyd (ö.144/761) Asım b. Ebi'n-Nücûd (127/745) ve Ebû Ca'fer er-Ruâsî (ö.187/803)'nin “الله” lafz-ı celilesindeki elifi kat' ile okuduklarını söyler. el-Ahfeş Saîd (ö.316/928)'in ise “الم” lafzındaki “م” harfini, İltikâû's-Sâkineyn (iki sakın harfin yan yana gelmesi) sebebiyle esre harekeyle okuduğunu söyler. Sonra Nehhâs kendi görüşüne yer vererek evlâ olan kıraâtın genel kıraât olduğunu ifade eder. Mütekaddim nahivcilerin ve Sibeveyh'in görüşünün de böyle olduğunu, iki sakinin bir araya gelmesinden dolayı “م” harfinin fethali okunmasını tercih ettiklerini belirtir (Nehhas, 1985a, s. 120). Buraya kadar yapılan izahlardan açıkça görüldüğü üzere Nehhâs eserinde kıraat farklılıkları hususuna önem vermiştir.

Yine Nehhâs Âl-i İmrân sûresinin 2. ayetindeki “الْقِيَامُ” lafz-ı celilesini, Hz. Ömer'in “الْقِيَامُ” şeklinde okuduğunu, Hârice (ö.168/784)'nin ise Abdullah b. Mes'ûd (ö.32/652-653)'un mushafında “قِيَامٌ” şeklinde olduğunu söylemiştir. Bu şekilde kıraat farklılıklarına değindikten sonra İbn Keysân (ö.100/718 ?)'in “الله” ism-i celilesini mübteda olduğu için merfu' okuduğunu, haberinin de “نَزَّلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ” olduğunu söyleyerek i'râb konularına girer (Aykut, 2017, ss. 61-62).

Nehhâs, nahiv metodu ile kıraat metodunu kaynaştıran ilk kişi olarak bilinir. Ayetleri açıklarken nahiv yönünden ihtilaf edilen meselelerde Halil b. Ahmed, Sibeveyh, el-Kisâi ve el-Ferrâ gibi nahiv âlimlerinin yanında nahiv ekollerinin görüşlerini belirterek konuları açıklama yoluna gitmiştir (Bakırcı & Demirayak, 2019, s. 133). Ayrıca o, bir kelimenin nahiv açısından farklı i'râb ihtimallerinde bulunabileceğinden hareketle nahivde ihtimaller adında bir görüş ileri sürer. Mesela { لَا رَيْبَ فِيهِ } هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ âyetinde “هُدًى” lafz-ı celilesinin i'râbı ona göre altı, başka bir rivâyete göre ise sekiz farklı ihtimalle okunabilir (Bakırcı & Demirayak, 2019, s. 133, 137).

3.3. Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Ahmed b. Hâleveyh'in İ'râbu'l-Kur'ân'a Dair Eserlerinin Genel Özellikleri

3.3.1. İ'râbu'l-Kur'ân

Bu eser günümüze ulaşmamıştır. İbn Hâleveyh bu eseri *İ'râbu Selâsine Sûre* adlı kitabında “İ'râbu'l-Kur'ân'da Hurûf-i Mukatta' hakkında otuz görüş zikrettim” diyerek ifade etmiştir (İbn Hâleveyh, 1985, s. 137).

3.3.2. İ'râbu'l- Kıra'âtı's-Seb' ve 'İlelühâ

Bu eserin, müellefin kendi eseri dışında başka kaynaklarda ismine rastlamadığımız ve günümüze de ulaşmayan *İ'râbu'l-Kur'ân* adlı eserinin özeti olduğu ifade edilir (İbn Hâleveyh, 1992, s. 89). Abdurrahman b. Süleyman el-Useymin Kâhire'de müellifi, eseri ve nüshalarını tanıtan uzunca bir mukaddimeyle kitabı neşretmiştir (Tural, 1999, s. 15). el-

Useymin, Chester Beatty kütüphanesinde *el-Bedi* ismiyle kayıtlı eserin bu eser olabileceğini aktarır (İbn Hâleveyh, 1992, s. 90).

İslâm beldeleri olan Mekke, Medine, Basra, Kûfe ve Şam kıra'âtlerinin i'rabına ve şâz kır'âtlere dair bir önemli bir çalışmadır (İbn Hâleveyh, 1992, s. 3). Müellif Bakara sûresinden başlayarak, sadece kıra'âtleri ihtilafli olan âyetlerin lâfızlarını esas almıştır. Meselâ: "ءَأَنْذَرْتَهُمْ" lafzını, Âsım (ö.127/745), Hamzâ (ö.156/773) ve el-Kisâî'nin (ö.189/805) kelimenin aslı üzere iki hemzeyle okuduğunu, birinci hemzenin istifhâm lafzı, ikincisinin ise kat' hemzesi olduğunu ifade eder. İbn Âmir'in (ö.118/736) iki hemzeden birini hazfedip med yaparak okuduğunu izah ettikten sonra bir şiirle İbn Âmir'in kıra'âtine istişhâd yapar (İbn Hâleveyh, 1992, s. 59). Görüldüğü gibi eser daha çok kıraat farklılıklarını esas alarak kaleme alınmış bir çalışmadır.

3.3.3. İ'rabu Selâsine Sûre Mine'l-Kur'ân

Bu eser, Britanya müzesinde bulunan yazma nüsha esas alınarak ve Dâru'l-Kütübü'l-Misriyye'deki yazma nüshasına da uygun bir şekilde Abdurrahim Mahmud tarafından yayınlanmıştır. Diğer yazma nüshanın ise Ramfor müzesinde bulunduğu, lakin bu nüshanın eksik olduğu bilgisi verilir. Son nüsha ise Ayasofya müzesinde muhtemelen yıpranmış ya da kaybolmuş olacağından ki, 10 yaprak kadarı muhafaza edilmiştir (İbn Hâleveyh, 1985, ss. 249-250). Eser, Abdurrahman b. Yahyâ el-Yemânî el-Muallimî'nin yardımıyla Freitz Krenkow (Sâlim Krenkow) (Haydarâbâd-Kahire 1360/1941), ayrıca İbrâhim Selîm (Kahire 1409/1989) ve M. M. Fehmî Ömer (Kahire 1991) tarafından yayımlanmıştır (Tural, 1999, s. 15).

İbn Hâleveyh, bu eserinde Târik sûresinden Kur'ân'ın sonuna kadar olan sûrelerin ve Fâtiha sûresinin i'rabını yapmıştır. Kitap, hacimce, müellifin diğer eserlerine göre daha küçük olmasına karşın içeriği bakımından büyük öneme sahiptir. Târik sûresiyle başladığı için *Târikiyât* ve *Târikiyye* isimleriyle de anılır (İbn Hâleveyh, 1985, s. 65).

Müellif eserin başında, mufassal surelerden olan otuz sûreyi her bir harfin kökünü açıklayarak ve türevlerini özetleyerek i'rabını yaptığını, garib lafızların masdarlarını, tesniye ve cem'ini açıkladığından bahsettiğini belirtir (İbn Hâleveyh, 1985, s. 3).

Meselâ Kevser sûresine baktığımızda Hâleveyh, {إِنَّا أَعْطَيْنَا كَالْكُوْنِ} (Şüphesiz biz sana kevseri verdik) âyetinde önce "نَا" lafz-ı celilinin aslının "إِنْنَا" olduğunu izah edip başka bir âyet ile misal getirir. "ن" harflerinden birinin hazfedildiğini belirtir. İkinci elifin nasb mahallinde Allah Teâlâ'nın ismi olduğunu ifade ederek yine başka bir âyetle örneklendirme yapar. İ'rabını yapar, varsa i'lâl kaidelerini verir, ardından hangi manaya geldiğini açıklar, sonra da tefsirine girer. Kelimenin kök harfini veya hangi kelimeden müştak olduğunu belirtir. Bazen de Arap şiirlerinden istişhâdda bulunur (İbn Hâleveyh, 1985, ss. 208-211). Müellif eserinde daha çok sarf ağırlıklı bir metot izlemiştir.

İbn Hâleveyh'in bazen yoğun bir şekilde tefsire girdiği görülür. Mesela Tîn sûresindeki، { وَالزَّيْتُونَ } âyetinde "وَالزَّيْتُونَ" lafz-ı celilinin Kasem vâv'ı sebebiyle mecrur olduğunu ve "وَالزَّيْتُونَ" lafzının da aynı şekilde olduğunu ifade eder. Bu iki kelimenin manası konusunda ihtilâf edildiğini, bazı âlimlerin Şam'da iki dağ olduğunu söylediklerini bazılarının ise, Tîn'in üzerinde incir yetişen bir dağ olduğunu, Zeytûn'un da üzerinde zeytin yetişen bir dağ olduğunu söylediklerini aktarır. Sonra daha önceki âlimlerden bu konu hakkında tefsir rivâyetleri aktarır. el-Câhiz (ö.255/869)'ın *Kitâbü'l-Hayevân* adlı eserinde bu iki dağın Dimaşk ve Filistin'de olduğu, bazılarının ise bu ikisinin meşic olduğunu söylediklerini nakleder. Sûrenin diğer âyetlerinde de bu tarz tefsirlere girmeye devam eder (İbn Hâleveyh, 1985, ss. 128-132). Bu durum, aynı zamanda müellifin eserinde tefsir ağırlıklı bir metot izlediğini gösterir.

3.4. Ebû Alî Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî ve *el-İğfâl* Adlı Eserinin Genel Özellikleri

2003 yılında eserin tahkikini yapan Abdullah b. Ömer el-Hâc İbrâhîm, eserin tam adını *el-İğfâl ve Hüve'l-Mesâilü'l-Muslaha min Kitâbi Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuhû Li-Ebî İshâk ez-Zeccâc* olarak almıştır. Muhakkik bu eserin iki eski yazma nüshasının olduğunu, ilkinin Mısır'da Dâru'l Kütüb'te 52 numaralı evrakta kayıtlı olduğunu belirtir. Diğer nüshanın ise İstanbul Süleymaniye'de Şehid Ali Paşa Kütüphanesinde 298 numaralı evrakta kayıtlı olduğu ve iki ciltten oluştuğu, sayfa ve satır sayıları gibi birtakım bilgiler verir (Fârisî, 2003a, ss. 31-32). Eserin 1. cildinin yazma eser fotoğraflarına bakıldığında ise isminin *el-Cüz'ü'l-Evvel min Kitâbi'l-İğfâl San'atü Ebî Alî el-Fârisî* olduğu görülür (Fârisî, 2003a, s. 34).

Ebû Alî el-Fârisî'nin, hocası Ebû İshâk ez-Zeccâc'a ait olan *Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuhû* adlı eserine yaptığı bazı düzeltmelerle yönelttiği tenkitleri konu edinen bir eserdir. Ebû Alî el-Fârisî de eserini "Bu, Ebû İshâk ez-Zeccâc'ın İ'râbu'l-Kur'ân adlı eserinden, bize göre içinde bulunan yanlışları/ihmâlleri düzeltmeyi gerektiren zikrettiğimiz meselelerdir. Biz, naklettiğimiz her meselede, ondan bizzat işittiğimiz şekilde rivâyet ettik ve sonradan düzeltmeler gereken şeyleri ekledik" şeklinde tanımlamıştır (Fârisî, 2003a, s. 38).

el-Fârisî evvela ez-Zeccâc'ın sözlerine yer verir. Meselâ 25. meselede,

{ فَأَيُّنَمَا تَوَلَّوْا فَنَّمَّ وَجْهَهُ اللَّهُ }

(Nereye dönerseniz Allah'ın vechi işte oradadır. el-Bakara, 2:115)

Ayetindeki " نَّمَّ " hakkında ez-Zeccâc, bu ibarenin nasb konumunda olduğunu fakat fetha üzere mebni olduğunu söyler. Tenvinli şekilde okumanın caiz olmadığını ve fetha üzere mebni olmasının "İltikâü's-sâkineyn" (iki sakin harfin bir araya gelmesi) sebebiyle olduğunu ifade eder. Ayrıca " نَّمَّ " nin " هُنَا " mesabesinde bir işaret ismi olduğunu, yakın bir mekân kastedildiğinde " هُنَا " lafzının, uzak bir mekân kastedildiğinde ise " نَّمَّ " lafzının kullanıldığını ve bu lafzın müphem olması sebebiyle İ'râbtan men' edildiğini zikreder. Daha

önce böyle bir açıklama görmediğini ve âlimlerin kitaplarında da mevcut olmadığını ekler (Fârisî, 2003a, s. 419).

Sonra sözü Ebû Alî el-Fârisî alır. el-Fârisî ise isimlerin mu'rab ve mebni olarak iki kısma ayrıldığını, mu'rabın da kendi içinde kısımlara ayrıldığını zikrettikten sonra mebninin hareke üzere ve sükûn üzere mebni olarak iki kısma ayrıldığını söyler. Sonra hareke üzere mebni olanların da iki kısma ayrıldığını, ilkinin kelimenin mebniliğine yol açan halinden önceki durumda kalabilmesinden dolayı hareke üzere mebni olduğunu (أول من عل ، أول gibi) ikinci kısmının ise iki sakin harfin bir araya gelmesinden dolayı hareke üzere mebni olduğunu (تَمَّ كَيْفَ ، تَمَّ كَيْفَ gibi) izah eder. ez-Zeccâc'ın ifadesinin aksine, söz konusu lafızların mebniliğini gerektiren şeyin müphemlik olmadığını, bunların mebniliğinin sebebinin harflere benzemesinden kaynaklandığını ifade eder. Dolayısıyla ez-Zeccâc'ın " تَمَّ " lafzının müphem olması sebebiyle mebni olduğu iddiasının doğru olmadığını belirtir (Fârisî, 2003a, ss. 419-420). El-Fârisî birçok meselede eleştirilerine bazı şairlerin şiirlerinden delil getirir (Fârisî, 2003a, s. 269, 272, 424). Nadiren de olsa hadis kullandığı da görülür (Fârisî, 2003a, s. 309).

el-Fârisî'nin, hocası Zeccâc'a getirdiği tenkitlerde özellikle Sibeveyh'in görüşlerine yer verdiği görülür. Hatta bazı meselelerinde el-Fârisî'nin görüşlerini izah ederken kullandığı dile ve seçtiği tabirlere bakıldığında adeta Sibeveyh'in konuştuğu zannedilir. O, Zeccâc'ın Sibeveyh'ten yanlış aktarımlar yaptığını dile getirir (Bakır, 2019, ss. 88-90).

Sonuç

Biz bu çalışmamızda öncelikle i'rab olgusunun Kur'ân ilmi açısından önemini vurgulayarak, Kur'ân-ı Kerim'in doğru anlaşılması ve dilde yayılan lahn olgusunun önüne geçmek için ortaya çıkan i'rabu'l-Kur'ân ilminin temellerinin Hz Ömer'in (r.anh) emriyle Ebû'l- Esved ed-Düelî tarafından Kur'ân-ı Kerim'e konulan hareketlerle atılmış olduğundan bahsettik. Nahiv âlimleri ilk dönemden günümüze kadar i'rabu'l-Kur'ân ilmine büyük önem vermişler, bu alanda birçok eser telif etmişler ve önemli ölçüde bir literatür oluşmasına vesile olmuşlardır.

Daha sonra çalışmamızda Hicrî IV. asırda i'rabu'l-Kur'ân alanında eser veren âlimleri ve bu eserlerin özelliklerine değindik. Söz konusu asır, i'rabu'l-Kur'ân ilminin müstakil bir ilim haline gelmesi açısından önem arz eder. Çünkü çalışmamızda da belirttiğimiz gibi, o dönemde nahiv ilmi Bağdat'ta gelişme göstermiş ve kimi âlimler mezhep ve ekol taassubu ile bazı metotlar ortaya koyarken kimi âlimler de kadim fikirlerle yeni fikirleri sentezleyerek mantığa dayalı metotlar geliştirmişlerdir. Bu husus da, oluşan sentez sonucu i'rabu'l-Kur'ân alanında ortaya konulan yeni metotları öğrenmemize vesile olur.

Bu çalışmada Hicrî IV. yüzyıl i'rabu'l-Kur'ân müelliflerinin birçoğunun kıraat konusuna ve özellikle kıraat farklılıklarına eserlerinde yer verdiklerini müşahede ettik. Bu durum da o dönemin âlimlerinin kıraat konusuna büyük ölçüde önem verdiklerini gösterir. Kur'ân'ı

baştan sona kadar sûre ve âyet sıralamasına uygun olarak i'râb etme hususunda âlimler farklı tavırlar sergilemişlerdir. Nehhâs, söz konusu tertibe uyarken, İbn Hâleveyh sadece mufassal sûrelerin belli bir bölümünün (Târik-Nâs arası) i'râbına yer vermiştir. Zeccâc ise bâb başlıkları adı altında nahiv ilmini Kur'ân'ı Kerim'den örnekler vererek izah etmiştir.

Dönemin âlimlerinin eserlerinde âyetleri sarf ve nahiv açısından analiz edip bunun yanında manaya da önem verdiklerini izah ettik. Aynı zamanda bu eserler, kendi dönemlerinden önceki döneme ait nahiv ve kıraat âlimlerinin görüşlerine de oldukça yer vermiştir. Bu durum ise bize önceki dönemlerin nahiv ve kıraat gibi ilimlerine dair bilgi edinmemizi sağlaması açısından önemlidir.

Ayrıca çalışmamızda, dönemin âlimlerinin ortaya koydukları görüşlerin doğruluğunu ispat etmek için gerek câhiliye gerekse İslam dönemi şiiirlerinden istiḡhatta bulduklarını belirttik. Bu durum da onların dil ilimleri yanında edebî alanda da etkin olduklarını gösterir.

Kaynakça

- Arslan, M. N. (2018). Hicrî VIII. Yüzyıla Kadar Yapılan İ'râbu'l-Kur'ân Çalışmaları ve Es-Semin el-Halebî'nin Ed-Durru'l-Masûn'u. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(2), 293-301. <https://doi.org/10.18506/anemon.311779>.
- Aykut, S. (2017). *Ebû Ca'fer en-Nehhâs'ın İ'râbu'l-Kur'ân İsimli Eserinde Âl-İ İmrân Sûresinin Kıraât İlmi Açısından Değerlendirilmesi*. (Yüksek Lisans Tezi). Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bakır, S. (2019). *Ebû 'Alî El -Fârisî'de Dilbilimsel Tenkit -el-İğfâl Eseri Örneği-* (Doktora Tezi). Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bakırcı, S. & Demirayak, K. (2019). *Arap Dili Grameri Tarihi*. Fenomen.
- Birişik, A.(2000). İ'râbü'l-Kur'ân. *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde. (C. 22, ss. 376-379) İstanbul: TDV.
- Cevherî, İ. b. H. (1987). *es-Sihâh: Tâcu'l-Luġa ve Sihâhu'l-Arabiyye* (4. baskı). A. A. Attâr (Thk). Dâru'l-İlim.
- Çetin, A. (2003). Lahn, *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde. (C. 27, ss.55-56). Ankara: TDV.
- Dayf, Ş. (2011). *el-Medârisü'n-Nahviyye* (7. baskı). Dâru'l-Maarif.
- Demirayak, K. (2016). *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi* (2. baskı). Cantaş.
- el-Enbârî, Kemâleddîn. (1985a). *Nüzhetü'l-Elibbâ' fî Tabakâti'l-Üdebâ'*. (3. baskı). İ. es-Sâmîrâî (Thk). Mektebetü'l-Menâr.
- el-Enbârî, Kemâleddîn. (1998b). *Nüzhetü'l-Elibbâ' fî Tabakâti'l-Üdebâ'*. M. E. F. İbrâhim (Thk). Dâru'l-Fikri'l-Arabî.

- Eroğlu, M. (2006). Nehhâs. *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde. (C. 32, ss. 542-543). İstanbul: TDV.
- Fârisî, E. A. H. b. A. (2003). *el-İğfâl*. A. b. Ö. H. İbrâhîm (Thk). el-Mecma'u's-Sekâfî.
- Ferâhîdî, H. b. A. (2003). *Kitabü'l-Ayn*. (1. baskı). A. Hindevî (Thk). Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Furat, A. S. (1996). *Arap Edebiyatı Tarihi I*. Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Hâleveyh, E. A. H. b. A. (1985). *İ'rabü Selâsine Sûre mine'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl.
- Hâleveyh, E. A. H. b. A. (1992). *İ'rabu'l-Kıra'âti'l-Seb' ve 'İlelühâ* (1. baskı). A. b. S. el-Useymin (Thk). Mektebetü'l-Hâncî.
- İbn Cinnî, E. F. O. (1952). *el-Hasâis*. el-Hey'etü'l-Mısıriyyetü'l-Âmme.
- İbn Ebî Şeybe, E. B. (1989). *el-Musannef fi'l-Ehâdîs ve'l-Âsâr* (1. baskı). K. Y. el-Hût (Thk). Dâru't-Tâc.
- İbnu'l-Kıftî, C. A. b. Y. (1986). *İnbâhu'r-Ruvât alâ Enbâi'n-Nuhât* (1. baskı). M. E. F. İbrâhim (Thk). Dâru'l-Fikri'l-Arabî.
- İbn Manzûr, E. F. (2010). *Lisanü'l-Arab*. Dâru Sadır.
- İbn Nedim, E. F. M. b. İ. (1988). *Kitâbü'l-Fihrist*. R. Teceddüd (Thk). Yy.
- İşler, E. (2013). Zeccâc. *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde. (C. 44, ss. 173-174). TDV.
- Karadavut, A. (1997). Arap Dilinde Lahnin Doğuşu. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyât Fakültesi Dergisi*, 7(7), 325-350. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/neuifd/issue/19713/210654>.
- Kayapınar, D. A. (1990). İ'rabu'l-Kur'ân-Kur'ân-ı Kerîm'in Gramerine Giriş. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyât Fakültesi Dergisi*, 3(3), 331-371. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/neuifd/issue/19717/210748>.
- Kayapınar, D. A. (1997). ez-Zeccâc'a Nisbet Edilen "İ'rabu'l-Kur'ân" Kimindir? Ve Bu Kitabın Gerçek Adı Nedir?. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyât Fakültesi Dergisi*, 7(7), 81-108. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/neuifd/issue/19713/210645>.
- Meylânî, M. b. A. (2017). *Şerhu'l-Muğnî fi'n-Nahv*. M. T. Mağribiyye (Thk). Mektebetü'l-İrşâd.
- Mustafa, İ. (2012). *İhyâu'n-Nahv*. Yy.

- Nehhâs, E. C. A. b. M. b. İ. (2008). *İ'râbu'l-Kur'ân*. (2. baskı). Ş. H. el-Alî (Thk). Dâru'l-Ma'rife.
- Nehhâs, E. C. A. b. M. b. İ. (1985). *İ'râbu'l-Kur'ân*. (2. baskı). Z. G. Zâhid (Thk). Âlemü'l-Kütüb.
- Özkal, R. (2016). *ez-Zeccâc ve Kitâbu Fe'Altü ve Ef'Altü Adlı Eserinin İçerik ve Yöntem Açısından İncelenmesi* (Yüksek Lisans Tezi). Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ragıp Paşa Kitaplığı, S. 26. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Soylu, İ. (1984). *İ'râbu'l-Kur'ân ve Müelliflerinin İstanbul Kütüphanelerindeki Yazmalarının Tanıtılması ve Tavsifi*. Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Suyûtî, A. b. E. B. C. (1964). *Buğyetü'l-Vuât fî Tabakâti'l-Lügavviyyin ve'n-Nuhât*. M. E. F. İbrâhîm (Thk). İsa el-Babi el-Halebi.
- Suyûtî, A. b. E. B. C. (1974). *Kitâbu'l-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*. M. E. F. İbrâhîm (Thk). Hey'etü'l-Mısriyye el-Âmme li'l-Kitâb.
- Suyûtî, A. b. E. B. C. (1985). *el-Eşbâh ve'n-Nezâ'ir fî'n-Nahv*. (1. baskı). A. S. Mükerrrem (Thk). Müessetü er-Risâle.
- Tâî, A. b. M. (1990). *Şerhu't-Teshîl Li İbn Mâlik*. (1. baskı). A. S. M. el-Mahtûn. Dâru Hicr.
- Tantâvî, M. (1995). *Neş'etü'n-Nahvi ve Tarihu Eşheri'n-Nuhât*. (2.baskı). Dâru'l-Ma'ârif.
- Tural, H. (1999). İbn Hâleveyh. *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde. (C. 20, ss. 14-16). İstanbul: TDV.
- Ya'kûb, E. B. (1997). *el-Mu'cemü'l-Mufassal fî'l-Lügavviyyine'l-Arab*. M. A. Beydûn (Thk). Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Yemânî, A. b. A. (1986). *İşâretü't-Ta'yîn fî Terâcimi'n-Nuhât ve'l-Lügavviyyîn*. (1. baskı). A. Diyâb. ed-Dirâsâtü'l-İslâmiyye.
- Zeccâc, E. İ. İ. b. S. (1988). *Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuhû*. (1. baskı). A. A. Selebî (Thk). Âlemü'l-Kütüb.
- Zeccâc, E. İ. İ. b. S. (1982). *İ'râbu'l-Kur'ân el-Mensûb ile'z-Zeccâc*. İ. el-Ebyârî (Thk). Dâru'l-Kütübî'l-İslâmiyye.
- Zeccâcî, E. K. (1979). *el-Îzâh fî İleli'n-Nahv*. (3.baskı). M. el-Mübârek (Thk). Dâru'n-Nakkâş.
- Zehebî, E. A. M. b. A. b. O. (1995). *Ma'rifetü'l-Kurrâi'l-Kibâr ale't-Tabakâti ve'l-Â'sâr* (1.baskı). T. Altıkulaç (Thk). İslâm Araştırmaları Merkezi.

Zübeydî, M. b. H. (1984). *Tabakâtü'n-Nahviyyin ve'l-Lügaviyyin* (2. baskı). M. E. F. İbrâhîm (Thk.). Dâru'l-Ma'ârif.